

ՀՐԱՆՈՒՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՊՀ

ԳԵՐՄԱՆԱ-ՎԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԴՐ. ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԱՈՒՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

1912–1913 թթ. ընթացքում հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ միջազգային դիվանագիտության կողմից իրականացվող աշխատանքներին մասնակցում էր նաեւ դր. Յոհաննես Լեփսիուսը՝ իր որոշակի ներդրումն ունենալով Գերմանիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ փոխհամաձայնության ձեռքբերման եւ ծրագրի ընդունման հարցում¹։ Բարեփոխումների համաձայնագիրն ստորագրելուց (1914 թ. հունվարի 26) կարճ ժամանակ անց՝ 1914 թ. հունիսին, Լեփսիուսը Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության (այսուհետ՝ ԱԳՆ) համաձայնությամբ Բեռլինում հիմնադրեց Գերմանա-հայկական ընկերությունը (այսուհետ՝ ԳՀԸ)², որն իր առջեւ խնդիր էր դրել զբաղվել գերմանա-հայկական մշակութային հարաբերություններով³։ Այս ուղղությամբ ընկերության կարեւոր նախաձեռնություններից մեկը երկլեզու՝ գերմաներեն եւ հայերեն բաժիններով „Mesrop” ամսագրի հրատարակումն էր, որն ընկերության անդամների միջեւ կապ ստեղծելուց եւ պահպանելուց զատ լուրջ եւ մշակված հոգվածների միջոցով հայ եւ գերմանացի ժողովուրդներին համակողմանի պատկերացում պիտի տար միմյանց մշակութային ձեռքբերումների, գիտության ու կրթության արդյունքների մասին⁴։ Բացի այդ, դառնալով գերմանական օրաթերթերի համար հայերին եւ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների աղբյուր՝ ամսագիրը նպաստելու էր ընկերության բարեկամների թվի ընդլայնմանը⁵։ Սակայն ԳՀԸ հիմնադրումից երկու ամիս անց սկիզբ առած Առաջին աշխարհամարտի պատերազմական

¹ P. ROHRBACH, Geschichtlicher Überblick, in: P. ROHRBACH (Hg.), Armenien. Beiträge zur armenischen Lands- und Volkskunde, Stuttgart, 1919, էջ 15:

² Տե՛ս H. GOLTZ, Loofs-Mitbegründer der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914), in: J. ULRICH (Hg.), Friedrich Loofs in Halle, Berlin, New York, 2010, էջ 213.

³ «Հայկականութիւն-արիականութիւն», գերմաներէնից թարգմանեց՝ Ա. Տօնոյեան, Երեւան, 2001, էջ 63:

⁴ „Mesrop”, թիվ 1, հունիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 5:

⁵ Տե՛ս անդ:

գործողությունների պատճառով „Mesrop” ամսագրի երկրորդ համարը, որ ձեռագիր տարբերակով գրեթե ամբողջությամբ պատրաստ էր, լույս չտեսավ⁶։ Այս առիթով ընկերության վարչության անդամ էվալդ Շթիրը ԳՀՀ 1919 թ. մայիսի 21-ի տեղեկագրում հետևյալն է նշում. «Այն ժամանակ բոլոր առագաստները պարզած դուրս էինք եկել բաց ծով։ Մենք կապեր ունեինք ամենուրեք, բոլոր այն վայրերում, որտեղ կային հայ ժողովրդի բարեկամներ՝ Փարիզում ու Ժենևոյում, Կոպենհագենում ու Քրիստիանիայում, Վիեննայում ու Բուդապեշտում, բայց նախ եւ առաջ Ռուսաստանում, եւ ակնկալում էինք բոլոր այդ վայրերից աջակցություն ստանալ մեր ընկերության նպատակների իրագործման համար։ Երբ պատրաստվում էինք հրատարակել ձեռագիր տարբերակով արդեն պատրաստ մեր ամսագրի երկրորդ համարը, սկսվեց պատերազմը եւ մեզ կտրեց արտասահմանից։ Այժմ մենք այլեւս չէինք կարող պահպանել կապը մեր բարեկամների միջեւ։ Մենք ի վիճակի չէինք նաեւ նոր անդամներ ներգրավել եւ բաժանորդներ ձեռք բերել մեր ամսագրի համար։ Այո՛, արդեն պատրաստ համարի հրատարակումն անհնար էր, քանի որ մեր տպագրատունը գտնվում էր Վիեննայում...»⁷։

Համաշխարհային պատերազմի բռնկումն ինչպես այլոց, այնպես էլ հայերի գերմանացի բարեկամների համար միանգամայն անսպասելի էր եւ չնայած գնահատումների ու մեկնաբանությունների բազմազանությունը, նրանց մեջ առանձնակի ոգեւորություն չառաջացրեց։ Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսին, ապա նա սկզբնապես, պատերազմի հիմնական մեղքը վերագրելով Անգլիային, Գերմանիայի մասնակցությունը համարում էր անխուսափելի, պարտադրված եւ հետեւապես արդարացի։ Ուստի պատահական չէ, որ պատերազմի առաջին օրերին տպագրված նրա

⁶ Տե՛ս J. LEPSIUS, Mitteilung an die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Potsdam, 15. Dezember 1914, EZA Berlin: ԳՀՀ-ի հրապարակախոսական գործունեություն ծավալելու հնարավորությունը առավել եւս անհնար դարձավ, երբ 1914 թ. աշնան վերջին միմյանց բախվեցին Ռուսաստանը եւ Թուրքիան։ Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հայ ժողովուրդը տարանջատված էր այս երկու կայսրությունների միջեւ, հետեւաբար անհնար էր լուսաբանել կատարվածը չղռափելով հայերի դիրքորոշման հարցը պատերազմող կողմերի նկատմամբ։ Այդ պատճառով 1914 թ. դեկտեմբերի 15-ին ԳՀՀ-ի կոմիտեն ընկերության խմբագրությունը հանձնարարեց իրենց ամսագրի հրատարակումը հետաձգել մինչեւ պատերազմի ավարտը, թեեւ „Mesrop”-ը այդպես էլ երբեք լույս չընծայվեց։ Տե՛ս J. LEPSIUS, Mitteilung an die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Potsdam, 15. Dezember 1914, EZA Berlin.

⁷ Տե՛ս E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, էջ 3։

հոգվածները հատկանշվում էին պատերազմի անհրաժեշտության ըմբռնումով եւ Գերմանիայի հաղթանակին զորավիգ լինելու հայրենասիրական մղումներով⁸։ Մարտին Ռադեի «Christliche Welt» պարբերականի 1914 թ. առաջին համարում Լեփսիուսը ԳՀԸ-ի հիմնադրման կոչին կցել էր «Պատերազմի թռուցիկ» վերնագիրը կրող կոչը, որտեղ նշում էր. «Մենք պարտավոր ենք հաղթել եւ կհաղթենք։ Այդ պարտավորվածությունը ընդհանուր ոչինչ չունի թե ֆրանսիական վրեժխնդրության, թե սլավոնական դաժանության, թե անգլիական չարչիական ոգու հետ։ Այդ պարտավորվածությունը կատեգորիկ հրամայական է, որ Մարտին Լութերի ժողովուրդը, որը հավատ է ներշնչել աշխարհին կրոնի ճշմարտացիության եւ ոգու ազատության նկատմամբ, իրավունք չունի կործանվել ռուսական բարբարոսության եւ ֆրանսիական ազատամտության կողմից, եւ աշխարհում պետք է հաղթանակը տոնի ոչ այլ ոք, եթե ոչ Հիսուս Քրիստոսի Ավետարանը»⁹։

Լեփսիուսը սկզբնական շրջանում դրականորեն էր գնահատում նաեւ պատերազմում Թուրքիայի եւ Գերմանիայի զինակցության փաստը՝ համոզված լինելով, որ այն նպաստելու է, որ «պատերազմի հաղթական ավարտից հետո»¹⁰ ապագայում գերտերության վերածվելու մեծ հավակնություններ ունեցող Գերմանիան իր մասնակցությունը բերի պատերազմի պատճառով ընդմիջված հայկական բարեփոխումների իրականացմանը¹¹։ Լեփսիուսի ընկերը՝ Է. Շթիրը, 1915 թ. մայիսին հայկական բարեփոխումների իրականացման հարցում դեռ մեծ հույսեր էր կապում պատերազմում հաղթանակած Գերմանիայի հետ։ «Մենք հիմքեր ունենք հավատալու, որ խաղաղության պայմանագիրն ստորագրելուց հետո Գերմանիան կհովանավորի հայկական բարեփոխումների ծրագիրը կյանքի կոչելուն, եւ դա ունենալու է ավելի մեծ նշանակություն, քան անցյալում կարող էր ունենալ, որովհետեւ պատերազմից հաղթական

⁸ Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 244; Հմմտ. Ս. FEIGEL, Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenierhilfe deutscher und evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts in Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Göttingen 1989, էջ 174.

⁹ A. MEISSNER, Martin Rades „Christliche Welt” und Armenien, Bd. 22, Berlin 2010, էջ 205. Հմմտ. Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 248։

¹⁰ J. LEPSIUS, Die Türkei im Kriegszustande, in: COJL 15 (1914), էջ 156–158, էջ 157.

¹¹ J. LEPSIUS, Unsere Waffenbrüderschaft mit der Türkei, in: COJL 16 (1915), էջ 9–17, 23–32, էջ 7. Հմմտ. A. HAYRUNI, R. HOSFELD, Johannes Lepsius und die Armenische Frage im Beziehungsgeflecht des Weltkrieges, in: R. HOSFELD, CH. PSCHICHHOLZ (Hg.), Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern, Göttingen 2017, էջ 226.

ելքի շնորհիվ Գերմանիայի ազդեցությունը Թուրքիայում աներեւակայելիորեն կաճի: Այդուհետ Հայաստանը չի լինի առուծախի առարկա մեծ տերությունների միջեւ, այլ իր մշակութային արժեքների եւ տնտեսական հնարավորությունների շնորհիվ հաշվի կառնվի եւ անվտանգ կպաշտպանվի: Հուսով ենք, որ գալու է մի ժամանակ, երբ քաղելու ենք մեր նախանձախնդրության եւ ջանասիրության պտուղները», – նշում էր նա¹²:

Քանի որ պատերազմի սկսվելուց հետո ի հայտ եկած դժվարությունների պատճառով ԳՀԸ-ն չէր կարող կատարել իր սկզբնական առաքելությունը, ուստի օգոստոսի 26-ին ընկերության վարչությունը Լեփսիուսի ղեկավարությամբ նիստ հրավիրեց, որի նպատակը պատերազմական իրավիճակում ընկերության անելիքների հետ կապված հիմնախնդիրների քննարկումն էր: Այստեղ որպես առաջնահերթ եւ կարեւորագույն՝ ընդգծվեց Գերմանիայում ապրող հայերին օժանդակելու խնդիրը. վերջիններիս գերակշիռ մասը Գերմանիա էր տեղափոխվել Ռուսաստանի տարածքից եւ պատերազմի բռնկումից հետո, իբրեւ նախկին ռուսահպատակ, դիտվում էր որպես թշնամական պետության ներկայացուցիչ¹³: Արդյունավետ բանակցություններ վարելով Գերմանիայի պաշտոնական շրջանների՝ մասնավորապես ԱԳ նախարարության հետ՝ ընկերությանը հաջողվեց Ռուսաստանից եկած հայերի վիճակը բավականաչափ թեթեւացնել: Հայերը (բալթյանների նմանությամբ) տարանջատվեցին մնացած ռուսահպատակներից, եւ գրեթե բոլոր ցանկություն հայտնողները չեզոք երկրներ մեկնելու թույլատվություն ստացան, իսկ ովքեր մնացին Գերմանիայում, զերծ էին մնում ոստիկանության հետապնդումներից: Թեեւ թշնամի պետությունների քաղաքացիներին արգելվել էր այցելել գերմանական ուսումնական հաստատություններ, բայց ընդառաջելով ընկերության խնդրանքին՝ Պրուսական մշակույթի նախարարությունը խոստացավ արդար քննությամբ դիտարկել գերմանական բուհերում ուսումը շարունակելու հայտ ներկայացրած հայ ուսանողների դիմումները եւ ըստ հարկի որոշումներ կայացնել¹⁴, ինչը

¹² E. STIER, Jahresbericht, in: DNL, vom 10. Mai 1915, էջ 159. Հմմտ. A. MEISSNER, նշվ. աշխ., էջ 222:

¹³ E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, էջ 3.

¹⁴ 1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին ԳՀԸ-ն համապատասխան խնդրանքով դիմում հղեց Պրուսական մշակույթի նախարարությանը, որը դեկտեմբերի 2-ին դրական արձագանք տվեց: Մարբուրգում սովորող Ա. Աբրահամյան վարդապետին, ինչպես նաեւ տասը այլ հայ ուսանողների թույլատրվեց ուսումը շարունակել Հալլեի (Զաալեի) համալսարանում: Այսուամենայնիվ Աբրահամյանը տեղափոխվեց Յուրիխ, որտեղ Ռադեի խորհրդով նա

դրական ընդունվեց գերմանական բոլոր երկրամասերում, բացառությամբ Սաքսոնիայի¹⁵:

Գերմանաբնակ հայերին ցուցաբերվող ԳՀԸ օգնությունը շարունակվեց պատերազմի ողջ ժամանակահատվածում. ընդ որում՝ ԳՀԸ այդ ուղղվածությունն իր միջոցառումների ընթացքին փորձում էր ստանալ նաեւ կառավարության աջակցությունը¹⁶:

ԳՀԸ վարչությանն ու նախագահի համար մտահոգության նոր առիթ էր Թուրքիայի ներքաշվելը պատերազմի մեջ (1914 թ. հոկտեմբերի վերջ)՝ իբրեւ Գերմանիայի դաշնակից¹⁷: Տարբեր ճանապարհներով ընկերությունը լուրեր էր ստանում Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի տազնապալի վիճակի մասին: Իրենց ազատ զգալով ամեն տեսակի հսկողությունից՝ Թուրքերը բոլորովին սանձարձակ էին դարձել եւ չէին թաքցնում իրենց բացարձակ թշնամությունը հայերի հանդեպ: Հետեւաբար ակնհայտ էր, որ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ ծավալվող ռազմական գործողությունների ընթացքում հայ ժողովրդի համակրանքը Թուրքերի կողմը չէր լինելու, ուստի մեծ վտանգ կար, որ Թուրքիան

աշակերտեց պրոֆեսորներ Առնոլդ Մեյերին եւ Սիֆերինգին: Տէս A. MEISSNER, նշվ. աշխ., էջ 222:

¹⁵ E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), in: „Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, Nr. 5-6, Dezember 1939, էջ 4.(68). Հմմտ. J. LEPSIUS, Mitteilung an die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Potsdam, 15. Dezember 1914, EZA Berlin. Հմմտ P.-F. RÖSLER, Die Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, hg. von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Mainz 1989, էջ 79:

¹⁶ ԱԳՆ-ի օժանդակությամբ ԳՀԸ-ին հաջողվեց պատերազմի հայ գերիներին հավաքել մեկ ճամբարում՝ Մինդենում: ԳՀԸ-ի անդամներից մեկը՝ Էռնստ Զոմերը, որը մասնագիտությամբ ուսուցիչ էր եւ գերազանց տիրապետում էր հայերենին, գերիներին այցելելու եւ նրանց համար կրոնական թեմայով դասախոսություններ կարդալու թույլատվություն ստացավ: Տէս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), in: Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Nr. 5-6, Dezember 1939, էջ 4.(68). Երբ Թուրքիան Գերմանիայում գտնվող իր բոլոր հպատակներին զինվորական ծառայության զորակոչեց, ԳՀԸ-ը կարողացավ հայերին, որոնց համար այդ զորակոչը հաստատ մահ էր նշանակում, գերմանական քաղաքացիական ծառայության մեջ մտցնելու շնորհիվ փրկել Թուրքական հետապնդումներից: Իսկ երբ 1918թ. գարնանը հայկական պատգամավորական մի պատվիրակություն ժամանեց Բեռլին՝ Ռուսաստան փախած հայերի վերջին մնացորդներն անգամ բնաջնջելու Թուրքիայի մտադրության դեմ Գերմանիայի օժանդակությունը հայցելու նպատակով, ԳՀԸ-ի միջնորդությամբ բանակի գերագույն հրամանատարությանը հաջողվեց Կովկասում երկաթուղու գերմանական ծառայությանը այդ ուղղությամբ կարգադրություններ անել տալ, որով իրականում գլուխ բերեց այդ փրկությունը: Տէս «Հայկականութիւն-արիականութիւն», էջ 54:

¹⁷ Ռ. ԼԵՆԻՆԵԱՆ, Մեծ աղէտի նախօրէին, «Հայրենիք» ամսագիր, Ե տարի, թիվ 4 (52), 1927, էջ 33:

կօգտվեր այս եւ նման առիթներից՝ հաշվեհարդար տեսնելով հայերի նկատմամբ: Միակ պետությունը, որը կարող էր այս կամ այն եղանակով ներգործել Թուրքիայի վրա, Գերմանիան էր: Բայց ընկերությունում վստահ չէին, որ վերջինս որեւէ կերպ կկամենար հայանպաստ միջամտությամբ դառնացնել իր զինակցին¹⁸: «Այս պայմաններու մէջ, - գրում է ԳՀԸ հիմնադիր անդամ Լիպարիտ Նազարյանցը¹⁹, - շատ դժուարին դէր մը կը վիճակուէր Հայ-Գերմանական Ընկերութեան...»²⁰: Մի կողմից նա չէր կարող անտեսել Հայաստանից հասնող գանգատները, բայց մյուս կողմից՝ պետք է շատ նրբանկատ լինէր Թուրքիայի դաշնակցի՝ Գերմանիայի հանդեպ²¹: «Այսուամենայնիւ Ընկերութիւնը կրցաւ մինչեւ աստիճան մը յաղթել այս դժուարութեանը եւ ստեղծել մասնաւորաբար արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ բարեացակամ տրամադրութիւն դէպի հայերը», - գրում է Նազարյանցը²²:

Ինչեւէ, չնայած ԱԳՆ սկզբնապէս ըմբռնումով էր մոտենում Լեփսիուսին ու իր ընկերության անդամների խնդրանքներին, բայց դա կարող էր տեւական չլինել: Վերջիններիս կարծիքով անհրաժեշտ էր գերմանական կառավարությանը փաստական տեղեկություններ ներկայացնել Թուրքիայում հայերի իրական կացության մասին՝ հայերի օգտին նրան վճռական միջամտության դրդելու համար: Բայց խնդիրն այն էր, որ պատերազմի սկզբից եւ եթ խզվել էր ուղղակի հաղորդակցությունը Թուրքիայի հայկական բնակավայրերի հետ, որի պատճառով ընկերությունն ապավինել էր պատահական աղբյուրներին, որոնք պատերազմական գործողությունների զարգացման հետեւանքով բոլորովին սպառվեցին²³: Այսուամենայնիւ այդ խնդիրը լուծելու ճանապարհը գտնվեց:

Պատերազմի մէջ Թուրքիայի ներքաշվելուց մի քանի օր անց՝ նոյեմբերի կեսերին, Կ. Պոլսում Գերմանիայի ղեսպան Վանգենհայմը հորդորում էր ընկերությանն ու նրա նախագահին՝ իրենց կապերն ու հնարավորություններն օգտագործել եւ հայ քաղաքական ու եկեղեցական ազդեցիկ շրջաններում բացատրական աշխատանքներ ծավալելու միջոցով

¹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 33-34:

¹⁹ Լ. Նազարյանցը (1877-1947 թթ.) մամուլում հանդես է գալիս Ռուբեն Լեոնյան կեղծանունով. տե՛ս Ե. Փափուկեան, Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. ԺԱ., Պէյրուիթ, 2016, էջ 259:

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 34:

²¹ Տե՛ս անդ:

²² Անդ:

²³ Տե՛ս անդ, էջ 34:

նպաստել, որ ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում արեւմտահայութիւնը հանդես գա թուրքիայի կողմից²⁴: «Մենք գիտեինք,- գրում է Շիիրը,- որ մերժել չէինք կարող»²⁵:

ԳՀԸ-ն համաձայնեց ընդունել դեսպանի առաջարկը՝ պայմանով, եթե գերմանական կառավարութիւնը խոստանար, որ ընդմիջված հայկական բարեփոխումները պատերազմի ավարտից հետո կիրառործվեն²⁶: Ինչպես ստորեւ կպարզաբանվի, այս համաձայնութիւնը դիվանագիտական քայլ էր թուրքիա մուտք գործելու հնարավորութիւնն ձեռք բերելու համար: Է. Շիիրը 1939 թ. գրած իր մի հոդվածում, որն ամփոփում է ԳՀԸ պատմութիւնը՝ հիմնադրումից մինչեւ 1939 թ. ընկած ժամանակահատվածում²⁷, ընդգծում է, որ Գերմանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Յիմերմանն իբրեւ երաշխիք իրենց նույնիսկ գրավոր մի փաստաթուղթ է տվել, որով խոստանում էր իրականացնել հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ ԳՀԸ ներկայացրած պահանջը²⁸:

Այսպիսով՝ 1914 թ. վերջին ընկերութիւնն առջեւ դրվեց արեւմտահայ ղեկավար շրջանների հետ անմիջական հաղորդակցութիւն հաստատելու խնդիրը: Ինչպես էր դա իրագործվելու:

Ընկերութիւնն վարչութիւնում Լեփսիուսն առաջարկեց Կ.Պոլիս գործուղել վստահելի մեկին: Իր հուշերում Լ. Նազարյանցը պատմում է, որ այդ առաջարկը միաձայն ընդունեցին վարչութիւնն անդամները: Քննարկումներ ծավալվեցին բանբերի ազգութիւն շուրջը: Վերջինս, անշուշտ, գերմանացի կամ հայ պիտի լիներ: Առաջինի առավելութիւնն այն էր, որ կարող էր անարգել մուտք գործել թուրքիա եւ այնտեղ ապրել՝ առանց որեւէ կասկած հարուցելու: Բայց գերմանացին ծանոթ չէր լինի հայկական միջավայրին եւ չէր կարող վայելել հայ հասարակութիւնն անվերապահ վստահութիւնը: Այդ պատճառով որոշվեց հայ ուղարկել, բայց անհրաժեշտ էր նրա համար թուրքիա մուտք գործելու հնարավորութիւն ստեղծել: «Մեր բանբերը,- ասաց Լեփսիուսը,- պիտի միայն վարժ

²⁴ Տե՛ս համացանցում՝ E. STIER, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1919-05-21-DE-001, PA-AA, R 14106, էջ 2/10](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1919-05-21-DE-001, PA-AA, R 14106, էջ 2/10).

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), in: Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Nr. 5-6, Dezember 1939, էջ 4.(68).

²⁷ Տե՛ս անդ:

²⁸ Տե՛ս անդ:

տիրապետի գերմաներենին եւ արտաքինով հայի նման չլինի: Ես արդեն ընտրել եմ իմ թեկնածուին»: Նա հնչեցրեց Լիպարիտ Նազարյանցի անունը: Վարչության հայ անդամները, սակայն, առարկեցին՝ ասելով, որ Նազարյանցը երկար տարիներ ապրած լինելով Կ. Պոլսում եւ իբրեւ թղթակից²⁹ շփվելով պաշտոնատար անձանց հետ՝ կարող էր դյուրությամբ ճանաչվել, հետեւաբար նա հարմար թեկնածու չէր: «Խնդիր չէ,՝ առարկեց Լեփսիուսը,՝ կարեւորն այն է, որ մեր մարդը Պոլիս հասնի, իսկ այնուհետեւ իր ապահովության ամբողջ պատասխանատվությունը գերմանական դեսպանատան վրա կծանրանա»³⁰:

Ստանալով վարչության հավանությունը՝ Լեփսիուսը գործի անցավ եւ կոմիտեի հաջորդ նիստին արդեն ի վիճակի էր հայտնելու, որ ԱԳՆ-ն պատրաստ է նպաստելու ԳՀՀ ձեռնարկին: Բայց անհրաժեշտ էր ապահովել նաեւ արտաքին-ձեռական կողմը, այն է՝ հարցնել Կ. Պոլսի դեսպանի կարծիքը: Այդ նպատակով Լեփսիուսը 1914 թ. դեկտեմբերի 22-ին հաղորդագրություն ուղարկեց ԱԳՆ՝ տեղեկացնելով, որ ԳՀՀ (ԱԳՆ առաջարկի համաձայն) Լիպարիտ Նազարյանցին հանձնարարել է հանդիպումներ ունենալ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի, ՀՅԴ պարագլուխների հետ եւ նպաստել, որ «հայ ժողովուրդը Թուրքիայի հետ սերտ կապի մեջ իր ողջ ազգային ներուժն օգտագործի ի նպաստ օսմանյան զենքի հաղթանակի» եւ «հայաբնակ պրովինցիաներում տեղի ունեցող ռազմական բոլոր [...] գործողությունների ընթացքում սեփական շահերի գիտակցումով հովանավորի թուրքական կառավարությունը»: Հաղորդվում էր նաեւ, որ Նազարյանցն ըստ կարելիության փորձելու էր կապ հաստատել Թուրքիայից դուրս գործող դաշնակցականների հետ: Վերջում Լեփսիուսը ԳՀՀ անունից դիմում էր ԱԳՆ պատասխանատուներին խնդրանքով՝ Կ. Պոլսում գերմանական դեսպանատանը տեղեկացնելու Նազարյանցի ծրագրված այցի նպատակի մասին եւ պարոն դեսպանին հանձնարարելու ընդունել նրան³¹: Դեսպան Վանդենհայմն արագ արձագանքեց: «Իր դրական պատասխանը ստացուելէն յետոյ,՝ գրում

²⁹ «...Բալկանեան պատերազմներու ատեն,՝ գրում է Նազարեանցը,՝ իրապէս «Ֆորվէրտս»-ի թղթակից էի, բայց ընդհանուր պատերազմէն ի վեր գրած չէի այդ թերթին համար: Թղթակցի տոմսը, սակայն, տակաւին քովս էր»։ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ., թիւ 4 (52), 1927, էջ 37:

³⁰ Տէս անդ., էջ 34-35:

³¹ Տէս համացանցում՝ Der Vorsitzende der Deutsch-Armenischen Gesellschaft Johannes Lepsius an das Auswärtige Amt,

է Նազարեանցը, - Լեփսիուս օր մը եկաւ կոմիտէի նիստին՝ պատրաստ անցագիրս ձեռքը: Նոր անուն չէր հնարուած ինծի համար. Իսկական անունիս մէջ Լեփսիուս պզտիկ փոփոխութիւն մը միայն կատարեր էր, որպէսզի հայ լինելս չմատնուէր»³²:

Երբ Նազարյանցի ուղեւորության համար արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր, ընկերության վարչութիւնը հատուկ նիստ գումարեց, որտեղ ուրվագծվեցին Նազարյանցի անելիքները: Այստեղ որոշվեց նրա միջոցով նաեւ կապ ստեղծել հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ արեւմտահայութեան եւ արեւելահայութեան միջեւ, քանի որ ենթադրվում էր, թե հաղորդակցութեան բացակայութեան պատճառով երկուստեք անտեղյակ էին միմյանց կացութեան մասին³³:

1914 թ. դեկտեմբերի 29-ին «դր. Լիպարիտ»³⁴ կեղծ անունով ԱԳՆ հատկացրած լրացուցիչ գերմանական անձնագրով Նազարյանցն ուղարկվեց Կ. Պոլիս³⁵: Նախարարութիւնն ստանձնեց ուղեւորութեան

³² Տէս Ռ. ԼԵՌՆԱՆ, նշւ., թիւ 4 (52), 1927, էջ 35:

³³ Անդ, էջ 35:

³⁴ Wangenheim an Bethmann Hollweg, 1.6.1915, PA-AA, R 14086.

³⁵ Տէս Ա. HAYRUNI, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, in: R. HOSFELD (Hg.), Johannes Lepsius-Eine deutsche Ausnahme, Der Völkermord an den Armeniern, Humanismus und Menschenrechte, Göttingen 2013, էջ 216: Ուղեւորութեանից առաջ Նազարյանցը սրճարաններից մեկում հանդիպեց Լեփսիուսին, որի մասին իր հուշերում գրում է. «...Յուզուած կը թուէր մեր մեծ բարեկամը, բայց յուսառատ: Ու երբ լսելէ ետքը իր վերջին խորհուրդները՝ ելայ մեկնելու, թեւս անցած հասցուց մինչեւ դուռը եւ, թօթուելով ձեռքս, ջերմեռանդօրէն արտասանեց. «Gott mit Ihnen!» [Աստուած ձեզ հետ]: Կարծես ինքզինքը յանցաւոր կը զգար Լեփսիուս, որ իրենք զինակցած էին թուրքերու հետ, որոնցմէ այնքան պատուհասներ կրած էր ու այժմ ալ կը կրէր հայութիւնը: Նոյն հոգեբանութիւնը կարելի էր նկատել շատ մը գերման բարձր պաշտօնեաներու քով. անտարակոյս, իրենց շահին գիտակցութենէ զատ, այդ պարագան էր նաեւ պատճառը, որ պայմաններու ներքին չափով կը ջանային ընդառաջ երթալ հայերուն... Իսկ Լեփսիուս... ան իր ժողովուրդին բիրեղացած խիղճն էր, որի մէջ խտացեր էին գերման ոգիին տիտաններու բարոյագիտական գաղափարները: Օտար ազգի մը տառապանքին ամոքումը ան դարձած էր իր կեանքին իմաստը եւ անշեղ ու աննկուն կը քալէր այդ ուղիով: Անծայր զոհողութիւն մըն էր իր կողմէն, վասն զի ընտրած ասպարէզը լեցուն էր զրկանքներով եւ խիստ նեղ՝ իր արտակարգ կարողութեանց ծաւալման համար: «Դուք հայերդ մեզ հանճարէ մը զրկեցիք», կասէր ծանօթ գերմանացի գործիչ մը: Իրաւունք ունէր. Նուիրելով հայերուն, Լեփսիուս այլեւս շատ քիչ միջոց ունէր՝ տալու իր սեփական ժողովուրդին այն, ինչ որ կարող էր:

Մենք ըստ արժանաւոյն գնահատած չենք այդ անզուգական գերմանացին՝ ո՛չ իր ողջ ատենը, ո՛չ ալ մահէն յետոյ: Մինչ իրեն կը պատկանի ամենապատուաւոր տեղերէն մէկը հայութեան դատի հերոսներու կարգին...

Աչքիս առջեւն էր շարունակ իր դէմքը՝ մտախոհ-հանդիսաւոր արտայայտութեամբ: Իրիկնամուտի թանձր ստուերները ներս կը սողային վագօնիս պատուհանէն եւ լուծուելով՝ տակաւ կը խեղդէին լոյսը: Ու ճեպընթաց սուրացող կառաշարի դղրդիւնին մէջէն ականջիս կը հնչէր անընդհատ՝ Gott mit Ihnen!: Անհուն հաւատք եւ ուժ կը ներշնչէր ինծի, չհաւատացողիս, Լեփսիուսի այս վերջին խօսքը. Զի իր Աստուծոյ անունով կօրհնէր իմ

ծախսերի հոգածությունը³⁶։ Նշենք, որ Նազարյանցը Հայ հեղափոխական դաշնակցության (այսուհետ՝ ՀՅԴ) պարագլուխներից էր, ինչի մասին ԱԳՆ իրազեկված չէր։ ԱԳՆ-ին տրված ԳՀԸ տեղեկանքում նա ներկայացվում էր որպես «վստահելի, գերմանոֆիլ ուղղվածություն ունեցող, հարգված հայ փաստաբան», ինչպես նաև ԳՀԸ հիմնադիր անդամ³⁷։ Ներկայանալով միայն որպես ԳՀԸ անդամ՝ Բեռլինի ԱԳՆ-ի համաձայնությամբ Նազարյանցն անցավ իրեն տրված հանձնարարության կատարմանը, բայց լինելով ՀՅԴ ներկայացուցիչ՝ նա (նախ եւ առաջ) ուներ իր օրակարգը³⁸։

1915 թ. հունվարի սկզբին Նազարյանցը հասավ Կ. Պոլիս։ Այստեղ նրա առաջին գործը եղավ այցելությունը ՀՅԴ «Ազատամարտ» թերթի խմբագրություն, որտեղ հանդիպեց իր դաշնակցական ընկերներին՝ տեղեկացնելով նրանց Կ. Պոլիս գալու իր իրական մտադրության մասին, այնուհետեւ եղավ նաև գերմանական դեսպանատանը, որտեղ նրան ընդունեց դեսպանության առաջին թարգման դր. Վեբերը։ Վերջինս դրականորեն ընդունեց Նազարյանցի հիմնավորումները դաշնակցականների հետ մշտական շփումների անհրաժեշտության վերաբերյալ եւ նկատեց, որ դա միակ ուղիղ ճանապարհն էր երկրի հայկական բնակավայրերում տիրող կացության մասին գաղափար կազմելու համար։ Այս առումով մեծ նշանակություն ունեցավ Նազարյանցի մասնակցությունը դաշնակցականների խորհրդակցական ժողովին, որտեղ ամփոփվեցին հայերի վիճակի մասին վերջին ամիսների ընթացքում կուսակցության տարբեր գործիչների հավաքած նյութերը³⁹։ «Այն ինչ իմացայ ժողովին ատեն, - գրում է Նազարեանցը, - կատարեալ յայտնութիւն էր ինծի համար... Բերլինի մէջ անտեղեակ չէինք Թուրքիոյ վիճակին։ Սակայն հոն մեզի միայն կցկտուր լուրեր կը հասնէին, որոնք խիստ անբաւարար էին՝ պատկերացնելու իրական կացութիւնը»⁴⁰։ Ժողովը պարզաբանեց, որ աշխարհամարտի բռնկումից անմիջապես հետո, երբ Թուրքիան տակավին չեզոք էր, արդեն իսկ հայերի համար ստեղծվել էին «բացառիկ»

անստոյգ ճամբան. Իսկ իր Աստուածը-Սէրն էր համապարփակ եւ Արդարութիւնը...»։ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, *Մեծ աղէտի Նախօրէին*, «Հայրենիք», թիվ 4 (52) (6 տարի), 1927, էջ 35-36։

³⁶ Տէս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), in: Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Nr. 5-6, Dezember 1939, էջ 4. (68).

³⁷ A. HAYRUNI, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, էջ 217. Հմմտ. Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, *նշվ. աշխ.*, էջ 249։

³⁸ Տէս A. HAYRUNI, R. HOSFELD, Johannes Lepsius und die Armenische Frage, էջ 227.

³⁹ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, *նշվ.*, էջ 38-40, 61-63։

⁴⁰ Անդ. էջ 62։

պայմաններ: Ծայր էին առել հայերի հալածանքն ու բռնությունները, որոնք համակարգված բնույթ ընդունեցին, երբ Թուրքիան հոկտեմբերի վերջին իր մասնակցությունը բերեց պատերազմին: Շեշտվեց նաեւ, որ այդ ամենը տեղի էր ունենում այն դեպքում, երբ Կարինի Ութերորդ Ընդհանուր ժողովի (1914 թ. հուլիս.- Ս. Հ.) բանաձեւով⁴¹ ՀՅԴ հայերին կոչ էր արել կատարել պարտքը հայրենիքի հանդեպ: Հոկտեմբերին «օրինապահության» կոչով հայությունը դիմել էր նաեւ Հայոց Զավեն պատրիարքը⁴²: «Այս բոլորից յետոյ,- իր ելույթում շեշտում էր ժողովը ղեկավարող ՀՅԴ պարագլուխներից Ակնունին,- Բերլինը մեզ խորհուրդ է տալիս զգույշ եւ շրջահայեաց լինել: Տարօրինակ չէ այդ, որովհետեւ շատ բան նրան յայտնի չի եղել: Տարօրինակն այն է, որ գերմանական դեսպանությունը, գտնուելով Կ. Պոլսում եւ հնարաւորութիւն ունենալով հետեւելու ամբողջ անցուղարձին, մեզանից է տեղեկագիր պահանջում: Շատ լաւ, մենք ընդառաջ կգնանք այդ պահանջին: Բայց մեր տուածը կլինի ոչ թէ տեղեկագիր, այլ ամբաստանագիր: Եւ մենք չենք գոհանալ թուարկելով այն բոլոր ոճիրները, որ գործել է եւ շարունակում է գործել իթթիհատական կառավարութիւնը հայերի նկատմամբ: Մենք կմերկացնենք այն դաւը, որ նիւթում է նոյն կառավարութիւնը հայ ազգի դէմ: Ու եթէ գերմանացիների մտադրութիւնները պարկեշտ են, մեր ասածները պիտի բաւարար լինեն, որպէսզի նրանք կարգի հրաւիրեն իրենց զինակիցներին»⁴³:

Տեղեկագրի նախագիծը մոտ 20 էջանոց գրություն էր: Օգտագործվել էր երկրի դաշնակցական մարմիններից եւ գործիչներից վերջին վեց

⁴¹ Դեռ 1914 թ. հուլիսին Կարինում գումարված ՀՅԴ Ութերորդ Ընդհանուր ժողովի ավարտին հանդիպում էր տեղի ունեցել ՀՅԴ-ի եւ իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի երկու ներկայացուցիչների միջեւ: Վերջինները եկել էին իմանալու, թե ինչպիսին էր լինելու ՀՅԴ-ի դիրքը ռուս-թուրքական պատերազմի պարագայում: Նրանք հայտնում էին, որ նպատակ ունեն Կովկասը ազատագրել ռուսական տիրապետությունից, ինքնավարություն տալ այնտեղ ապրող ժողովուրդներին, որ վրացիներն ու թաթարները պատրաստ էին ապստամբելու եւ գործակցելու իրենց հետ: Մնում էր ճշտել հայերի դիրքը: Իրենք վստահ էին, որ Դաշնակցությունը մեծ ազդեցություն ուներ կովկասահայության վրա եւ ակնկալում էին, որ վերջինս վճռական պահին կանցնէր Թուրքիայի կողմը: Դաշնակները մերժել էին թուրք պատգամավորներին եւ հայտարարել, որ ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում իրենք պաշտպանելու էին Թուրքիայի հողային ամբողջականությունը եւ օսմանյան սահմանադրական կարգերը: Մերժումից վրդովված երիտթուրքական կառավարությունը սկսել էր հայերի նկատմամբ դիմել ամեն տեսակի բիրտ միջոցի, ներառյալ դաշնակցական գործիչների, որոնց համարում էին ռուսասերներ: Տես Վուսատյան, Իթթիհատի առաջարկներուն մասին, «Կարին», օգոստոս 17/30 1914, այս մասին Տես Ե. ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆ, Նիւթեր 2. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ԺԱ. հատոր, Պէյրուիթ, 2016, էջ 133-135:

⁴² Տես Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ., էջ 62-63:

⁴³ Անդ., էջ 62-63:

ամսվա ընթացքում ստացած նյութը: Դրանում վեր էին հանված կուսակցության եւ ազգային մարմինների՝ հանուն խաղաղության գործադրած ջանքերը, եւ իբրեւ եզրակացություն նշվում էր, որ կուսակցությունը շուտով այլեւս ի վիճակի չի լինելու իրական դարձնել իր ազդեցությունը զանգվածների վրա, ու եթե կառավարությունը չփոխի իր ընթացքը, պոռթկումն անխուսափելի է դառնալու՝ անկախ կուսակցության բռնած դիրքից կամ նույնիսկ հակառակ դրան⁴⁴:

Վերջնական խմբագրումից հետո տեղեկագիրը թարգմանվեց գերմաներեն, որից հետո մեքենագրված օրինակներից մեկը հանձնվեց ՀՅԴ արխիվ, երկրորդը գերմանական դեսպանության միջոցով ուղարկվեց Բեռլին՝ ԳՀԼ վարչությանը, իսկ երրորդը ներկայացվեց դեսպան Վանգենհայմին:

Դեսպանը գոհունակություն հայտնեց, որ ԳՀԼ-ն աշխատանքներ էր տանում հայերի հանդարտ եւ հնազանդ կեցվածքն ապահովելու համար: Սակայն անդրադառնալով հայերի համակարգված հետապնդումների մասին գրության մեջ ամփոփված տեղեկություններին՝ Վանգենհայմն առարկեց. «Պետք չէ ամեն ինչ չափազանցել: Ճիշտ է, եղել են մի քանի ցավալի դեպքեր, բայց պատերազմական իրավիճակում դրանք անխուսափելի են...»⁴⁵: Նա վստահեցնում էր, որ միայն այն դեպքում, եթե անգլիացիները գրավեն Դարդանեղը, իսկ ռուսները թափանցեն Արեւմտյան Հայաստան, հնարավոր է, որ թուրքերն, այլեւս կորցնելու ոչինչ չունենալով, փորձեն վրեժխնդիր լինել եւ Կ. Պոլսում ու գավառներում տեղի ունենան քրիստոնյաների ջարդեր⁴⁶:

Դեսպանի վերոնշված հուսադրող արտահայտությունից կարճ ժամանակ էր անցել, ընդամենը երկու ամիս, երբ իթթիհատական կառավարությունը գործի դրեց հայերին բնաջնջելու իր հրեշավոր ծրագիրը:

Ինչեւէ, փետրվարի վերջին ՀՅԴ Կ. Պոլսի Բյուրոն կուսակցության Բալկանյան բյուրոյից ծածկագիր նամակով լուր ստացավ, որ Միքայել Վարանդյանը շուտով Ֆրանսիայից Սոֆիայի ճանապարհով անցնելու է Կոփկաս: Բյուրոն անհրաժեշտ համարեց հաղորդակցության մեջ մտնել Վարանդյանի հետ՝ մի կողմից պարզելու համար Անտանտի երկրների

⁴⁴ Տե՛ս անդ, էջ 63:

⁴⁵ Անդ, էջ 64:

⁴⁶ Տե՛ս E. STIER, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914–1939), in: Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Nr. 5–6, Dezember 1939, էջ 4.(68).

գիրքորոշումը Հայկական հարցի վերաբերյալ, մյուս կողմից՝ Կովկասի դաշնակցական մարմիններին Կ. Պոլսում եւ հայկական գաղառներում տիրող վիճակի մասին իրազեկելու համար: Այդ նպատակն իրականացնելու դժվարությունը կայանում էր նրանում, որ պատերազմի մեջ Թուրքիայի ներքաշվելուց հետո դժվարացել էին Կ. Պոլսի հայերի եւ մասնավորապես ՀՅԴ կապերը Կովկասի եւ այլ երկրների դաշնակցական մարմինների հետ: Թեեւ Կ. Պոլսի եւ Սոֆիայի դաշնակցական կազմակերպությունները նամակներ էին փոխանակում, սակայն ոչ ոք չէր կարող վստահ լինել, որ դրանց բովանդակությունը հայտնի չէր դառնա Թուրքական կառավարությանը: Հետեւաբար անհրաժեշտ էր մարդ ուղարկել Սոֆիա⁴⁷: «Միակ անձնաւորութիւնը, որ տակաւին կորսնցուցած չէր շարժուելու ազատութիւնը, ես էի: Ուրեմն նորէն ինծի կը վիճակուելու էր բանքերի պաշտօնը», - գրում է Նազարյանցը⁴⁸:

Կ. Պոլսից մեկնելու եւ այնտեղ վերադառնալու համար անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ թույլատվություն ստանալ Թուրքական իշխանություններից: Նկատի ունենալով, որ իր ուղեւորությունը կարող էր կասկածելի թվալ վերջիններին, Նազարյանցը դիմեց դեսպանության ներկայացուցիչ դր. Վեբերին, որը խոստացավ օգնել: Նրա միջամտության շնորհիվ ոստիկանությունում Նազարյանցը որեւէ դժվարության չհանդիպեց: Միայն իրեն հայտնեցին, որ վերադառնալիս պետք է ունենար Սոֆիայի Թուրք հյուպատոսի վավերացումը: Դրանից անմիջապես հետո ստանալով Բյուրոյի հրահանգները՝ Նազարյանցը փետրվարի վերջին ուղեւորվեց Սոֆիա⁴⁹:

Իր առաքելությունը կատարելուց հետո, ստանալով Սոֆիայի Թուրք հյուպատոսի թույլտվությունը, Նազարյանցը 1915 թ. ապրիլի սկզբին⁵⁰ կրկին վերադարձավ Պոլիս⁵¹: Այցելելով «Ազատամարտ»-ի խմբագրա-

⁴⁷ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ., թիւ 4 (52), 1927, էջ 65-66:

⁴⁸ Տէս անդ., էջ 66:

⁴⁹ Տէս անդ.: Իր հուշերում Նազարյանցը հիշատակում է Սոֆիայում հաստատված դաշնակցական երկու գործիչների՝ Դուկաս Մինասյանի (տերն էր «Հայկական սրճարան»-ի («Արմենակո կոֆենէ») եւ Դրիգոր Հովաննիսյանի անունները: Այս երկուսը, Նազարյանցի բնորոշմամբ, Սոֆիայում դաշնակցական ավանդույթները արթուն պահողներն էին: 1915 թ-ի ողբերգության ժամանակ նրանք անգնահատելի ծառայություն մատուցեցին իրենց ընկերների աղետահար ընտանիքներին, որոնք Թուրքական դժոխքից մազապուրծ՝ ապաստան էին փնտրում Բուլղարիայի երկնքի տակ: Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ., թիւ 4 (52), 1927, էջ 66:

⁵⁰ A. HAYRUNI, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 1, in: „Armenisch-Deutsche Korrespondenz“, Nr. 158, Jg. 2013/Heft 1, էջ 45.

⁵¹ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ., թիւ 4 (52), 1927, էջ 67-68:

տուն՝ նա իրազեկվեց վերջին շրջանում հայկական գավառներից ստացվող լուրերի մասին, որոնք զարհուրելի գույներով էին նկարագրում կացությունը: Թուրք ջարդարարների խմբերը գործի էին անցել, հայերից խլվում էր վերջին գույքը: Մտահոգիչ էին նաեւ թուրքական հարավ-արեւելյան ճակատից հասնող լուրերը, որտեղ ըստ երեւոյթին հայերի կոտորածներ էին տեղի ունենում: Գերմանական կառավարությանը հայերի օգտին վճռական միջամտության դրդելու նպատակով Նազարյանցն ու իր ընկերները որոշեցին հերթական անգամ տեղեկագիր ներկայացնել Վանգենհայմին:

Դեսպանին ներկայացված նոր տեղեկագիրը անհերքելի փաստերով ապացուցում էր, որ հայերի հալածանքները կազմակերպված բնույթ էին կրում եւ տեղի էին ունենում օսմանյան կառավարության գիտությունմբ, գուցե նաեւ նրա թելադրանքով: Դեսպանին, իբրեւ քաղաքակիրթ երկրի ներկայացուցչի, միջնորդում էին իր կառավարության ուշադրությունը սեւեռել հայ ժողովրդի դեմ սկսած հալածանքներին, որոնք արդարության եւ մարդկայնության սկզբունքների բացարձակ ոտնահարում էին, եւ ազդել թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի դադարեցներ իր բարբարոս ընթացքը: Իբրեւ գործնական միջոց առաջարկվում էր հեռացնել առանձնապես մի քանի վարկաբեկված պատասխանատու պաշտոնյաների (Վանի կուսակալին, Մուշի մութասարիֆին) եւ նրանց փոխարեն պաշտոնի կոչել հայ ժողովրդի լայն խավերի վստահությունը վայելող անձանց⁵²: Տեղեկագրի եզրափակիչ մասում նշվում էր, որ հակառակ պարագայում հայերը դիմելու էին հուսահատ քայլերի եւ իրենց դեմ իրականացվող ոճրի մեղսակից էին համարելու Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիային⁵³:

Նազարյանցի հետ հանդիպման ժամանակ Վանգենհայմը, որն արդեն ծանոթ էր տեղեկագրի բովանդակությանը, վստահեցնում էր, որ շոշափված հարցերից մի քանիսն իրենց ծանոթ էին, եւ իրենք որոշ քայլեր արդեն ձեռնարկել էին դրանք լուծելու ուղղությամբ: Ինչ վերաբերում էր մնացած հարցերին, նա խոստանում էր, որ դրանք կքննարկի դեսպանության՝ հայկական գործերի բաժինը⁵⁴, եւ ինքը կաշխատի ըստ հնարավորին գոհացում տալ հայերի պահանջներին: Բայց

⁵² Տէս անդ., Թիւ 7 (55), 1927, էջ 88-91:

⁵³ Տէս անդ., էջ 91: Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., Թիւ 4 (52), 1927, էջ 40:

⁵⁴ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատունը ուներ հայկական գործերի բաժին, որը ղեկավարում էր նախկին հյուպատոս Մորտմանը: Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., Թիւ 4 (52), 1927, էջ 40:

Վանգենհայմը նաեւ զգուշացնում էր, որ կացութիւնը կարող էր բարդանալ, եթե թուրքական ճակատում ռուսներն ավելի առաջ շարժվեն, իսկ անգլիական նավատորմը հայտնվի Պոլսի մատուցներում: Երկու դեպքում էլ, նշում էր դեսպանը, թուրք ժողովուրդը կարող է այն աստիճան գրգռվել, որ կառավարութիւնն այլեւս անգոր կլինի ծայրահեղութիւնների առաջն առնելու: «Ուրեմն հայերը փափաքելու էին, որ պատերազմի յաջողութիւնը Թուրքիոյ կողմը լինի: Հակառակ պարագային իրենք պիտի կոտորուէին: Այս կուզեր ասել դեսպանը...», - եզրակացնում է Նազարյանցը⁵⁵:

Ավարտված համարելով իր առաքելութիւնը Կ. Պոլսում՝ Նազարյանցն ապրիլի 8-ին այնտեղից կրկին մեկնեց: Ընդ որում, չնայած դեսպանութիւնը կարծում էր, թե Լ. Նազարյանցը վերադարձել էր Գերմանիա, սակայն, ինչպես ցույց էին տալիս հետագայում Սոփիայի հյուպատոսութիւնից ստացված տեղեկութիւնները, նա դարձյալ մեկնել էր այդ քաղաքը եւ մայիսի 22-ի դրութեամբ գտնվում էր այնտեղ⁵⁶: Նպատակը ՀՅԴ Արեւմտյան բյուրոյի կողմից իրեն տրված հանձնարարութիւնները կատարելն էր⁵⁷:

Սոփիա կատարած երկրորդ ուղեւորութիւնից հետո Նազարյանցը ԳՀԸ վարչութեան որոշմամբ պիտի մեկնէր Բեռլին, որտեղ հանդիպելու էր Լեփսիուսի եւ ընկերութեան վարչութեան անդամների հետ: Նրանց արեւմտահայութեան վիճակի մասին տեղեկութիւններ տալուց եւ նոր հրահանգներ ստանալուց հետո Նազարյանցը Ռումինիայով պիտի Կովկաս անցներ⁵⁸: Սակայն Սոփիայում ռուսական հյուպատոսութիւնը՝ կասկածելով, թե Նազարյանցը գերմանական լրտես է, նրան Կովկաս մուտք գործելու արտոնութիւն չտվեց: Այդ պատճառով ՀՅԴ Բալկանյան Կենտրոնական կոմիտեն որոշեց Վահագն Քրմոյանին ուղարկել Բեռլին, որտեղ նա պիտի ստանար ԳՀԸ հրահանգները⁵⁹:

Ինչ վերաբերում է Նազարյանցին, ապա նա Սոփիայում մնալու ժամանակամիջոցին տեղի գերմանական հյուպատոսութեան

⁵⁵ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշլ. աշխ., թիւ 7 (55), 1927, էջ 95:

⁵⁶ Տէս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, նշլ. աշխ., էջ 250:

⁵⁷ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշլ. աշխ., թիւ 2 (62), 1927, էջ 130:

⁵⁸ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշլ. աշխ., թիւ 2 (62), 1927, էջ 130: A. HAYRUNI, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 1, in: Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 158, Jg. 2013/Heft 1, էջ 45. հմմտ. A. HAYRUNI, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, էջ 218:

⁵⁹ Տէս Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ, նշլ. աշխ., թիւ 2 (62), 1927, էջ 130:

վստահությունը չէր վայելում եւ գտնվում էր գաղտնի հսկողության ներքո, որի արդյունքները, թեկուզեւ առանց լուրջ փաստական հիմքերի, դրդել էին նրան համարել «ռուսական լրտես»։ «Երեկ ես «Գրանդ Հոթել» հյուրանոցում դարձյալ տեսա Լիպարիտին մի հայուհու հետ, - մայիսի 22-ին դեսպանությանն ուղղված իր նամակում տեղեկացնում էր Սոֆիայում գերմանական հյուպատոսության քարտուղար Նայերտը, - որը հայտնի է որպես ռուսական լրտես, եւ մի տիկնոջ, որն ակներեւաբար Շվեյցարիայից ոչ վաղուց այստեղ եկած ռուսական լրտես է։ Ինքը՝ Լիպարիտը, երկու տարբեր կողմերից բնութագրվել է որպես ռուսական լրտես։ Եթե նույնիսկ Լիպարիտի՝ հիշյալ անձանց հետ լինելը չի կարող ուղղակիորեն նրա նկատմամբ կասկած հարուցել, ես կարծում եմ, որ ամեն դեպքում չի կարելի խուսափել այն հարցադրումից, որ ըստ հնարավորին ստուգվի, թե արդյոք Լիպարիտը դեռ շարունակ իրավունք ունի՝ ԱԳՆ-ի կողմից հատկացված անձնագիր ունենալ»⁶⁰։ Նայերտի տեղեկությունների հանգեպ ցուցաբերելով «կառուցողական» դիրքորոշում՝ դեսպանը դրանք հունիսի 1-ին ուղարկեց կանցլերին՝ կից գրությամբ նրան ներկայացնելով նաեւ Լ. Նազարյանցի փաստաթղթերը ետ վերցնելու նպատակահարմարության վերաբերյալ իր նկատառումները։ Նույն օրը եւեթ Սոֆիայի գերմանական հյուպատոսությանը հրահանգեց շարունակել նրան գաղտնի հսկողության տակ պահել եւ սկզբնապես զանազան պատճառաբանություններով նրանից վերցնել այն գերմանական փաստաթղթերը, որոնց կիրառության ժամկետը լրացել էր⁶¹։ «Նրա դիպվածաբար թույլ տված արտահայտություններից կարելի է եզրակացնել, որ նա ռուսահպատակ է, - գրում էր Վանգենհայմը... Իրադարձությունները, որոնց մասին հաղորդել է հյուպատոսության քարտուղար Նայերտը թելադրում են զգուշանալ, եւ ես նրա հայեցողությանն եմ թողնում աննկատ կերպով շարունակել դիտումները։ Նրա՝ ելքի իրավունք ընձեռող գերմանական փաստաթղթերի առնչությամբ հանձնարարվում է սկզբնապես այլեւայլ պատշաճ պատրվակներով ետ վերցնել այն անձնագրերը, որոնք նրա հետագա գործունեության համար այլեւս անհրաժեշտ չեն, եւ որոնց ժամկետը համապատասխանաբար լրացել է»⁶²։ Ըստ երեւույթին 1915 թ. հունիսին ԱԳՆ-ին հաջող-

⁶⁰ Տէս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, նշվ. աշխ., էջ 250.

⁶¹ Տէս անդ։

⁶² Անդ։

վեց Նազարյանցից ետ վերցնել անձնագիրը, որից հետո նա այլևս չէր կարող մեկնել Կ. Պոլիս⁶³։ Այդ պատճառով նա մնաց Սոֆիայում, որտեղ 1915 թ. ընթացքում աշխատում էր որպես «Հայաստան» թերթի գլխավոր խմբագիր⁶⁴։

Նազարյանցի տրամադրած տեղեկությունների, ինչպես նաեւ Կ. Պոլսում հավաքած նյութերի եւ Սոֆիայում եղած արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությամբ Լեփսիոսը հրատարակեց մի արժեքավոր աշխատություն՝ «Տեղեկագիր հայ ժողովրդի դրության մասին Թուրքիայում»⁶⁵, որն անհերքելի փաստերով ներկայացնում էր գերմանա-թուրքական դաշինքի բացասական հետեւանքները հայ ժողովրդի համար, հայության զանգվածային բնաջնջումն ու թուրք ջարդարարների կողմից իրականացվող բռնությունները։ Այդ աշխատությունը նա 1916 թ. գաղտնի հրատարակեց եւ տարածեց Գերմանիայում՝ դրա միջոցով կարողանալով այդ երկրի հասարակության մի ստվար հատվածին իրազեկել թուրքական ցեղասպանական քաղաքականության մասին⁶⁶։

РЕЗЮМЕ

«Германо-армянское общество», которое изначально ставило цель содействовать развитию и углублению армяно-германских культурных связей, после Первой мировой войны вынуждено было выдвинуть эту миссию на задний план и направить свою деятельность на осуществление проармянских мер. При поддержке МИД Германии ему удалось оказать большую поддержку армянам, проживающим в Германии.

Под предлогом проведения разъяснительной работы и ориентации в конце декабря 1914 года ГАО послал Липарита Назарянца в Константинополь под ложным именем доктор Липарит. Назарянц был также одним из лидеров АРФ Дашнакцутюн, о котором МИД Германии не было проинформировано.

⁶³ A. HAYRUNI, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 1, in: „Armenisch-Deutsche Korrespondenz“, Nr. 158, Jg. 2013/Heft 1, էջ 45.

⁶⁴ Տէս Թ. ԼԵՍԻՍԱՆ, նշւ., թիւ 2 (62), 1927, էջ 132։

⁶⁵ J. LEPSIUS, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

⁶⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. ՀԱՅՐՈՒՆԻ, նշվ. աշխ., էջ 282-303։

Лепсиус представил его как «надежного германофильного, уважаемого армянского адвоката». В начале 1915 года Назарянц доехал до Константинополя, откуда в конце февраля он уехал в Софию, а затем снова вернулся в Константинополь в начале апреля. За это время он представил немецкому правительству и ГАО две бюллетени, в которых говорилось, что, хотя армяне были верными подданными турецкого государства, их все еще преследовали. После второй поездки в Софию Назарянц должен был отправиться на Кавказ через Румынию. Однако российское консульство в Софии, полагая, что Назарянц немецкий агент, не выдавало ему визу на Кавказ. Посольство Германии также стало не доверять ему, подозревая, что это «русский агент». Предполагается, что в июне 1915 года посольство забрало паспорт у Назарянца, после чего он больше не смог вернуться в Константинополь. Вот почему он остался в Софии, где в 1915 году он работал главным редактором в газете «Армения».

SUMMARY

The “German-Armenian Society”, which initially set a goal to promote the development and deepening of Armenian-German cultural relations, was forced to push this mission into the background and direct its activities to the implementation of pro-Armenian events after the First World War. With the support of the Ministry of Foreign Affairs of Germany, it was able to provide great support to the Armenians living in Germany.

Under the pretext of conducting explanatory works among the Armenians of Constantinople, in late December 1914, the “German-Armenian Society” (GAS) sent Liparit Nazaryants to Constantinople under the false name of Dr. Liparit. Nazaryants was also one of the leaders of the Armenian Revolutionary Federation, about which the Ministry of Foreign Affairs of Germany was not informed. Lepsius presented him as a “reliable Germanophile, respected Armenian lawyer”. In early 1915, Nazaryants arrived in Constantinople, from where he left for Sofia in late February, and then returned to Constantinople again in early April. During this period, he presented two bulletins to the German Embassy in Constantinople, the German Foreign Ministry and the GAS, which stated that although the Armenians were loyally subject to the Turkish state, they were still

persecuted. After the second trip to Sofia, Nazaryants was supposed to go to the Caucasus via Romania. However, the Russian consulate in Sofia, believing that Nazaryants was a German agent, did not issue him a visa to the Caucasus. For its part, the German embassy also began to mistrust him, suspecting that he was a “Russian agent”. It is assumed that in June 1915, the embassy took the passport from Nazaryants, after which he could no longer return to Constantinople. For this reason, he remained in Sofia, where during 1915 he was the editor-in-chief of the “Armenia” newspaper.

